

BUITENLANDSE TIJDSCHRIFTEN

Van 'big history' tot koffiehuisen in Istanboel.
De oogst van 2007 en de eerste helft van 2008¹

'Big history' is in, maar niet iedereen schrijft 'big history'. 'Big history' wordt door natuurwetenschappers gebruikt voor de geschiedenis vanaf de oerknal, maar vormt in toenemende mate een alternatieve term voor wereldgeschiedenis, waarbij het wereldomspannende proces van modernisering of economische groei gedurende de afgelopen millennia wordt bestudeerd.² Het idee dat de wortels van de economische groei lang voor 1800 gezocht moeten worden is min of meer het nieuwe paradigma geworden (en het inzicht verbreidt zich dat gunstige uitgangspunten zich op verschillende plaatsen op de wereldbol hebben voorgedaan).³ Maddison benadrukt in zijn recentste boek opnieuw dat de cijfers wijzen op een graduele toename van de welvaart vóórdat de industrialisatie losbarstte.⁴ Gregory Clark's *A farewell to alms*, dat in 2007 een groot deel van het internationale debat voedde, is ook een vorm van 'big

1. Het gaat in deze rubriek over interessante artikelen en trends, themanummers en recensieartikelen die in 2007 en begin 2008 zijn verschenen. Ook bijdragen die specifiek de Nederlandse en Vlaamse economische en sociale geschiedenis behandelen en die in een buitenlands tijdschrift zijn gepubliceerd komen aan de orde. Voor dit overzicht kon ik steunen op de tijdschriftenleesclub die met een zekere regelmaat bijeenkomt. Naast de auteur maakten Karel Davids, Oscar Gelderblom, Marjolein 't Hart, Lex Heerma van Voss, Manon van der Heijden en Leo Lucassen daarvan deel uit. Ik ben hen zeer erkentelijk voor hun besprekingen en suggesties betreffende de meest recente afleveringen van de volgende tijdschriften: *The American Historical Review*, *Annales*, *Business History*, *Economic History Review*, *Enterprise & Society*, *European Review of Economic History*, *Geschichte und Gesellschaft*, *Journal of Economic History*, *Journal of Early Modern History*, *Journal of European Economic History*, *Journal of Global History*, *Journal of Interdisciplinary History*, *Journal of Modern History*, *Journal of Social History*, *Journal of World History*, *Le Mouvement Social*, *Past and Present*, *Technology and Culture*. Daarnaast zijn enkele andere tijdschriften bekeken en doorgenomen op basis van de inhoudsopgaven. Een zekere mate van toeval is daarbij onvermijdelijk. Uiteraard claim ik geen volledigheid in dit overzicht.

2. Zie voor een combinatie van deze twee David Christian, *Maps of time: An introduction to Big History* (Berkeley 2005).

3. Zie ook J.L. van Zanden, 'The "revolt of the early modernists" and the "first modern economy": an assessment', *The Economic History Review* 55 (2002) 619-641, aldaar 638.

4. Angus Maddison, *Contours of the world economy, 1-2030 AD. Essays in Macro-economic history* (Oxford 2007) 319-320.

history' (ondertitel: 'A brief economic history of the world'). Clark spreekt over de Industriële Revolutie als de 'next step in a continuum', maar opvallend is dat hij nadrukkelijk het traditionele concept van het Malthusiaanse plafond hanteert voordat in 1800 de *great divergence* een aanvang neemt.⁵ Een themanummer van *European Review of Economic History* bevat een viertal reacties op dit boek van McCloskey, Voth, Grantham en Persson.⁶ De meest recente aanvulling op de 'Big Think' is het boek van Findlay en O'Rourke, dat duizend jaar handel beschrijft.⁷ Verderop blijkt dat Malthus en de Industriële Revolutie het afgelopen jaar ook elders in de tijdschriften aan bod kwamen.⁸

Opvallend is dat veel tijdschriften de netten breed uitgooien en artikelen plaatsen die vroeger tot de niet-westerse geschiedenis werden gerekend: over het Midden-Oosten, India, Afrika, enzovoorts.⁹ Zo is er in *The Journal of Economic History* aandacht voor economische groei in India en China in de wereldwijde jacht om meer puzzelstukjes te verzamelen over niet-westerse economische groei, met als doel de analyse van de *great divergence* verder te helpen.¹⁰

5. Gregory Clark, *A farewell to alms: A brief economic history of the world* (Princeton 2007). Hij stelt provocatief: 'Why an Industrial Revolution in England? Why not China, India, or Japan? The answer hazarded here is that England's advantages were not coal, not colonies, not the Protestant Reformation, not the Enlightenment, but the accidents of institutional stability and demography: in particular the extraordinary stability of England back to at least 1200, the slow growth of English population between 1300 and 1760, and the extraordinary fecundity of the rich and economically successful. The embedding of bourgeois values into the culture, and perhaps even the genetics, was for these reasons the most advanced in England. Both China and Japan were headed in the same direction as England in 1600-1800: toward a society embodying the bourgeois values of hard work, patience, honesty, rationality, curiosity, and learning. They too enjoyed long periods of institutional stability and private property rights. But they were headed there more slowly than England.' Het eerste hoofdstuk staat op een website: <http://press.princeton.edu/chapters/s8461.html> (27 oktober 2008)

6. *European Review of Economic History* 12: 2 (2008). In zijn antwoord benadrukt Clark dat hij niet gelooft dat de groeicijfers van Maddison, die op een graduele groei vóór 1800 wijzen, correct zijn (78).

7. Ronald Findlay en Kevin H. O'Rourke, *Power and plenty: Trade, war and the world economy in the second millennium* (Princeton 2008).

8. Een aanrader voor wie nog eens de hele geschiedenis van mondiale spelers vanaf het vroegste moment in kaart wil brengen (en *Guns, germs and steel* al uit heeft) is *Bound together* van Nayan Chanda. Chanda beschrijft op leesbare wijze dat globalisering al vanaf het vroegste moment plaatsvond en beweegt moeiteloos door de millennia om de rol van vier categorieën verspreiders van goederen en kennis te volgen (handelaren, missionarissen, avonturiers en militairen). Nayan Chanda, *Bound together. How traders, preachers, adventurers, and warriors shaped globalization* (New Haven 2007).

9. Een voorbeeld: *Comparative Studies in Society and History* 50: 2 (2008) bevat artikelen over Palestina, Frankrijk, de Verenigde Staten (over de handel in zg. verse eieren!), Ghana, Taiwan, West-Afrika, Rusland en het Midden-Oosten.

10. Roman Studer, 'India and the Great Divergence: Assessing the efficiency of grain markets in eighteenth- and nineteenth-century India', *The Journal of Economic History*, 68: 2

Uiteraard ontlenen het *Journal of Global History* en het *Journal of World History* hun bestaansrecht aan de wereldwijde blik.¹¹ Aan de hand van consumptie brengt Anne McCants in een goed gedocumenteerd artikel de mate van globalisering in de vroegmoderne tijd in kaart.¹² Interessant is dat ook Chinese historici proberen een mondiaal perspectief te incorporeren in hun werk.¹³

De these van Habermas over het belang van de opkomst van de publieke sfeer voor rationele meningsvorming onder burgers wordt door Özkoçak getoetst aan de opkomst van het koffiehuis in Istanboel in de zeventiende en achttiende eeuw. De koffiehuisen maakten interactie mogelijk tussen verschillende culturele gemeenschappen, boden de armere lagen van de bevolking de mogelijkheid om in de publieke ruimte te opereren, en bleken voor de Ottomaanse elite een belangrijke locatie voor sociale, politieke en culturele debatten.¹⁴

De globalisering maakt de wereld tot een dorp, maar het blijft een feit dat de belangstelling van onderzoekers sterk varieert en we niet alle onderwerpen uit de hele wereld kunnen bijhouden. Deze rubriek kan dan ook niet anders dan enkele handreikingen doen met betrekking tot interessante artikelen.

Oorsprong en aanloop van de moderne economische groei

Sevket Pamuk stelt dat de *little divergence* tussen het reële inkomen in Engeland en de Republiek enerzijds en de rest van Europa anderzijds reeds begon rond de grote pestepidemie in het midden van de veertiende eeuw, omdat toen door de demografische schok structurele en institutionele veranderingen plaatsvonden die grote invloed hadden op de reële lonen (het idee werd ooit geopperd door Larry Epstein).¹⁵ Het gevolg was dat na 1450 Engeland en

(2008) 393-437; Debin Ma, 'Economic growth in the lower Yangzi Region of China in 1911-1937: A quantitative and historical analysis', *Journal of Economic History* 68: 2 (2008) 355-392.

11. Bijvoorbeeld David Washbrook, 'India in the early modern world economy: modes of production, reproduction and exchange', *Journal of Global History* 2: 1 (2007) 87-111 en Joseph E. Inikori, 'Africa and the globalization process: western Africa, 1450-1850', *Journal of Global History* 2: 1 (2007) 63-86.

12. Anne. E.C. McCants, 'Exotic goods, popular consumption, and the standard of living: thinking about globalization in the early modern world', *Journal of World History* 18: 4 (2007) 433-464.

13. Luo Xu, 'Reconstructing world history in the People's Republic of China since the 1980s', *Journal of World History* 18: 3 (2007) 325-352.

14. Selma Akyazici Özkoçak, 'Rethinking the public and private in early modern Istanbul', *Journal of Urban History* 33: 6 (2007) 965-986.

15. Sevket Pamuk, 'The Black Death and the origins of the 'Great Divergence' across Europe, 1300-1600', *European Review of Economic History* 11: 3 (2007) 289-317. De Zwarte Dood komt ook uitvoerig aan de orde in Findlay en O'Rourke, *Power and plenty*.

wat later de Republiek werd het beduidend beter gingen doen dan de rest van Europa. De gevolgen van de Zwarte Dood komen ook aan de orde in een artikel van Samuel Cohn, dat de relatie tussen economische groei en sterfte in verschillende delen van Europa behandelt (waaronder Engeland, delen Frankrijk en Spanje, de Lage Landen, en de stadstaten in Italië).¹⁶ Cohn stelt dat er geen eenduidige samenhang te ontdekken is, zodat ook de institutionele reacties op de sterfte (zoals arbeidsmarktregulering) verschillen. De nadruk ligt hier dus op het voorkomen van veel verschillende instituties die op allerlei gronden ontstaan.

Na jaren van nadruk op economische stagnatie in het Romeinse Rijk, is er weer meer aandacht voor economische successen in de klassieke oudheid.¹⁷ Zo blijkt het Romeinse Rijk al een 'well-integrated market system' te zijn geweest met rationele economische actoren, zo wordt met een marktmodel aangetoond door Geraghty.¹⁸ Hij stelt dat de uitbreiding van de Romeinse handel rond de Middellandse Zee een diversificatie van graan naar wijn mogelijk maakte. Volgens Kessler en Temin maakten Romeinse handelaars gebruik van allerlei formele instituties, zoals vormen van contractrecht, bedrijfsrecht en invorderingen. Zo konden zij transactieproblemen oplossen en voldoende informatie verzamelen om een uitzonderlijk grote stad van voedsel te voorzien.¹⁹ Rond de Middellandse Zee ontstond één graanmarkt, waarbij de graanprijzen dichtbij Rome hoger waren en daalden hoe verder men van Rome afkwam. Er is aandacht voor de demografie van (en met name de sterfte in) het oude Rome in een artikel van Robert Wood.²⁰

Luis Angeles vraagt zich af waarom de schattingen van reële lonen en inkomen per capita in de vroegmoderne periode (zoals bijvoorbeeld in het werk van Allen, Clarke, Crafts, Maddison, De Vries, Van Zanden) elkaar lijken tegen te spreken. Hij stelt daartoe een nationale rekeningen-overzicht op om inkomensverdeling, arbeidsaanbod en relatieve prijzen in kaart te brengen en schrijft: 'The general picture is clear: real wages grew much slower (or de-

16. Samuel Cohn, 'After the Black Death: labour legislation and attitudes towards labour in late-medieval western Europe', *Economic History Review* 60: 3 (2007) 457-485. Zie ook Samuel K. Cohn, 'The black death and the burning of Jews', *Past and Present* 196: 3 (2007) 3-82.

17. Zie ook bijvoorbeeld Margaret Atkins en Robin Osborne (eds.), *Poverty in the Roman World* (New York 2006) en de bespreking van dit *Festschrift* voor Peter Garnsey op EH-net door W.M. Jongman.

18. Ryan M. Geraghty, 'The impact of globalization in the Roman Empire, 200 bc-ad 100', *Journal of Economic History* 67: 4 (2007) 1036-1061.

19. David Kessler en Peter Temin, 'The organization of the grain trade in the early Roman Empire', *Economic History Review* 60: 2 (2007) 313-332. Zie ook Neville Morley, *Trade in Classical Antiquity* (Cambridge 2007).

20. Robert Wood, 'Ancient and early modern mortality: experience and understanding', *Economic History Review* 60: 2 (2007) 373-399.

creased much faster) than GDP per capita in all countries. This pan-European real wage underperformance during the early modern period is puzzling and an explanation for it should be high on the researchers' agendas'.²¹ Dat armoede in de Republiek hoog en de inkomensongelijkheid groot was, wordt bevestigd door Anne McCants, die concludeert dat relatief kleine hoeveelheden kapitaal het verschil konden maken tussen armoede en opwaartse mobiliteit, maar dat het economische leven wel erg fragiel en dus weinig 'modern' was.²²

Een ander aspect van de dynamiek van de vroegmoderne periode was het flexibel inzetten van kinderarbeid. Elise van Nederveen Meerkerk en Ariadne Schmidt publiceerden een helder artikel in het *Journal of Social History* met aandacht voor gender, sociale klasse en opleidingsniveau van werkende kinderen.²³ Behalve laagopgeleid werk werden kinderen ook aan het werk gezet om vaardigheden op te doen voor later (vooral jongens van 12-14 jaar oud). Het feit dat ook huwelijkspartners werden ingezet voor de vergroting van het huishoudinkomen, wordt systematisch onder de loep genomen in het laatste themanummer van *Continuity and Change* met de titel *Partners in business? Spousal cooperation in trades in Early Modern England and the Dutch Republic*, onder redactie van Daniëlle van den Heuvel en Elise van Nederveen Meerkerk.²⁴

Lang leve de instituties

De bovenvermelde observatie van Samuel Cohn dat nieuwe arbeidswetgeving na de pest niet rationeel was maar ontstond uit angst voor de Zwarte Dood, pleit voor een brede benadering van de rol en het ontstaan van economische instituties. Een dergelijke analyse sluit goed aan bij de lessen die Sheilagh Ogilvie ons voorhoudt in haar Tawney Lecture uit 2006.²⁵ In een heldere uit-

21. Luis Angeles, 'GDP per capita or real wages? Making sense of conflicting views on pre-industrial Europe', *Explorations in Economic History* 45: 2 (2008) 147-163, aldaar 161.

22. Anne McCants, 'Inequality among the poor of eighteenth century Amsterdam', *Explorations in Economic History* 44: 1 (2007) 1-21.

23. Elise van Nederveen Meerkerk en Ariadne Schmidt, 'Between wage labor and vocation: child labor in Dutch urban industry, 1600-1800', *Journal of Social History* 41: 3 (2008) 717-736.

24. *Continuity and Change* 23: 2 (2008) 209-330; Daniëlle van den Heuvel en Elise van Nederveen Meerkerk, 'Introduction: Partners in business? Spousal cooperation in trades in early modern England and the Dutch Republic', *Idem* 209-216; Daniëlle van den Heuvel, 'Partners in marriage and business? Guilds and the family economy in urban food markets in the Dutch Republic', *Idem* 217-236; Elise van Nederveen Meerkerk, 'Couples cooperating? Dutch textile workers, family labour and the 'industrious revolution', c. 1600-1800', *Idem* 237-266; en nog twee andere artikelen.

25. Sheilagh Ogilvie, "'Whatever is, is right'? Economic institutions in pre-industrial Europe', *Economic History Review* 60: 4 (2007) 649-684.

eenzetting vat zij het onderzoek naar instituties en economische groei sinds North en Thomas samen en neemt zij stelling tegen het idee dat instituties overleven omdat ze economisch efficiënt zijn. Ook moeten we ons in het onderzoek meer bewust zijn van het verschil tussen (traceerbare) formele instituties en moeilijker te onderzoeken, door ‘cultuur’ bepaalde informele instituties. Ze stelt onder andere dat instituties als de gildenstructuur, horigheid en koopmansgilden beter verklaard kunnen worden aan de hand van verdelingsconflicten dan uit economische efficiëntie. Dit impliceert dat de gilden misschien niet zo efficiënt waren. Hiermee neemt Ogilvie afstand van het revisionistische beeld van de gilden, dat stelt dat zij juist een bijdrage leverden aan de economische ontwikkeling in de pre-industriële periode. Prompt kwam Larry Epstein in actie en betoogde in het volgende nummer van *The Economic History Review* dat er wel degelijk aanwijzingen zijn voor een positieve rol van gilden (‘Ogilvie oversimplifies the revisionist position’). Dit leidde weer tot een verdediging van Ogilvie (‘The ‘rehabilitation’ view of guilds is theoretically contradictory and empirically untenable’).²⁶ Ogilvie stelt dat haar onderzoek laat zien dat er zeer veel bewijs is voor de remmende werking van gilden en dat er nauwelijks bewijs is voor *efficiency gains* door gilden.

Ook de aandacht voor vroegmoderne financiële instituties blijft, net als in ons eigen land, groot. De Londense kapitaalmarkt in het midden van de achttiende eeuw blijkt efficiënt en goed geïntegreerd en dus eigenlijk heel geavanceerd te zijn geweest. Dit wordt met veel grafieken aannemelijk gemaakt door Pilar Nogués Marco en Camila Vam Malle-Sabouret.²⁷ Casari beschouwt veranderingen in eigendomsrechten in de Alpen tussen de dertiende en negentiende eeuw.²⁸ Vooral de gemene gronden en bossen staan in de belangstelling, die steeds sterker geformaliseerd werden. Giorgio Riello geeft een uitgebreid overzicht van de historiografie van ‘subcontracting’ en handel in Londen in de lange achttiende eeuw.²⁹ Wolters inventariseert hoe de *voc* in de zeventiende en achttiende eeuw in haar boekhouding omging met de grote hoeveelheid verschillende muntsoorten die in omloop waren.³⁰

26. S.R. Epstein, ‘Craft guilds in the pre-modern economy: a discussion’ en Sheilagh Ogilvie, ‘Rehabilitating the guilds: a reply’, *Economic History Review* 61: 1 (2008) 155-174 & 175-182.

27. Pilar Nogués Marco en Camila Vam Malle-Sabouret, ‘East India bonds, 1718-1763: early exotic derivatives and London market efficiency’, *European Review of Economic History* 11 (2007) 367-394.

28. Marco Casari, ‘Emergence of Endogenous Legal Institutions: Property Rights and Community Governance in the Italian Alps’, *The Journal of Economic History* 67: 1 (2007) 191-226.

29. Giorgio Riello, ‘Strategies and Boundaries: Subcontracting and the London Trades in the Long Eighteenth Century’, *Enterprise & Society* 9: 2 (2008) 243-280.

30. Willem G. Wolters, ‘Heavy and light money in the Netherlands Indies and the Dutch Republic: dilemmas of monetary management with unit of account systems’, *Financial History Review* 15: 1 (2008) 37-53.

In een themanummer in *Continuity and Change* probeert Bas van Bavel een nieuwe invalshoek te ontwikkelen voor het moderniseringsdebat, door te kijken naar de handel in land.³¹ De grondgedachte is eenvoudig: aangezien in de agrarische economie *land* de belangrijkste productiefactor was, is het logisch dat de institutionele aspecten van landbezit, landexploitatie en handel in land van groot belang waren. Het themanummer valt echter in overtuigingskracht tegen, omdat de empirische werkelijkheid weerbarstiger blijkt dan het elegante overkoepelende idee. In een ultrakorte inleiding (van minder dan twee pagina's!) stellen Van Bavel, De Moor en Van Zanden dat we hier met een cruciale nieuwe invalshoek te maken hebben die helpt de *great divergence* en de *little divergence* te verklaren. Ze suggereren dat er een meer efficiënte exploitatie van land ontstond op die plaatsen waar landbezit dynamischer werd. Hierbij negeren ze voor het gemak de nuanceringen en problemen die de drie artikelen opwerpen. In feite wijzen de artikelen van Van Bavel, Pommeranz en Cerman namelijk op het tegendeel. Van Bavel wijst herhaaldelijk op de tegenstrijdige uitkomsten van zijn voorlopige onderzoek ('there is no general northwestern European development, let alone a general European one', p. 16) en Cerman toont aan dat het landbezit ten oosten van de Elbe juist veel dynamischer was dan voorheen gedacht werd en dat alle ideeën over 'a general structural divide in early modern Europe' op de helling moeten (83)!³² De lezer komt derhalve tot de conclusie dat de invalshoek interessant is maar dat, anders dan de inleiding beweert, de landhandel en ontwikkelingen in landbezit de verschillen in economische ontwikkeling op de lange termijn eerder compliceert dan verduidelijkt.

Historische demografie

Dat Gregory Clark zich een overtuigd Malthusiaan betoont werd al genoemd. 'Was Malthus right?' vraagt Esteban Nicolini zich af.³³ Het antwoord op deze vraag blijkt niet geheel eenduidig. Nicolini stelt in zijn artikel dat al vóór de Industriële Revolutie het Engelse demografische systeem steeds minder Malthusiaans werd (voer voor de gradualisten!). De *positive checks* werden volgens zijn model rond 1650 al zwakker. De *preventive checks* verminderden in

31. *Special issue on the institutional organization of land markets, Continuity and Change* 23: 1 (2008) 3-150; Bas van Bavel, 'The organization and rise of land and lease markets in northwestern Europe and Italy, c. 1000-1800', *Idem*, 13-53.

32. Dat de refeodalisering ten Oosten van de Elbe niet uitsloot dat er in de dorpen sociaal kapitaal werd opgebouwd wordt betoogd in Tracy Dennison en Sheilagh Ogilvie, 'Serfdom and social capital in Bohemia and Russia', *Economic History Review* 60: 3 (2007) 513-544.

33. Esteban A. Nicolini, 'Was Malthus right? A VAR analysis of economic and demographic interactions in pre-industrial England', *European Review of Economic History* 11: 1 (2007) 99-121.

de tweede helft van de achttiende eeuw omdat het reële inkomen steeg. Dit bevestigt het idee dat er een geleidelijke welvaartstoename was voorafgaand aan de klassieke 'industriële revolutie' (de meeste revoluties staan al jaren onder druk). Ontsnapte, zoals de auteur stelt, daarmee de Engelse economie 'veel vroeger dan altijd gedacht' aan het Malthusiaanse systeem? Hij plaatst het begin van de moderne groei in de negentiende eeuw en suggereert dat iedereen tot nu toe dacht dat het Malthusiaanse systeem ook in Engeland tot 1850 bestond: 'The rapid and sustained growth in income *per capita* which began in Europe in the nineteenth century is usually considered to be the end of the Malthusian regime'. Maar de auteur kijkt uitsluitend naar Engeland en je zou hierbij kunnen opmerken dat de economische modernisering in Engeland al eerder op gang kwam en eerder dan in de rest van Europa.³⁴ Met andere woorden: volgens Nicolini is Malthus 'wrong', maar ik ben niet helemaal overtuigd. Hij besluit met 'Perhaps the world before Malthus was not so Malthusian after all'. Malthus schreef zijn essay in 1798. Nicolini stelt dat zelfs met een VAR-analyse de *preventive checks* tot halverwege die eeuw wél aantoonbaar aanwezig waren. In essentie blijft een flink deel van Malthus' gedachtegoed dus toch wel overeind, zij het dat ook hier de geleidelijkheid de plaats van de radicale doorbraak inneemt.

Een andere bijdrage aan het Malthusiaanse debat wordt geleverd door het artikel van Wolf en Engelen in het *Journal of Interdisciplinary History*, temeer omdat het ook raakt aan de wereldgeschiedenis waarin (de veronderstelde dynamiek van) China zo sterk in de belangstelling staat.³⁵ Leerden wij niet allemaal dat het 'West-Europees demografisch patroon' van Hajnal eruit bestaat dat er *preventive checks* waren in het middeleeuwse en vroegmoderne West-Europa, doordat men laat trouwde en er een hoog percentage huwbaren ongetrouwd (en dus kinderloos) bleef, terwijl elders de *positive checks* hun wrede werk deden? Hiertegen werd stelling genomen door revisionisten die beweerden dat ook in het China van vóór de revolutie van 1949 de vruchtbaarheid niet hoog was, niet hoger dan in West-Europa, ondanks vroeg en bijna universeel trouwen, omdat er volgens hen in China veelvuldige bewuste geboortebeperving plaatsvond.³⁶ Het empirisch onderzoek van Wolf en Engelen toont nu echter aan dat dit niet waar is: de huwelijksvruchtbaarheid in China was wel degelijk groter dan in Europa en de bevolkingsgroei werd slechts afgeremd door Malthusiaanse *positive checks*. Er was weinig geboorte-

34. Zo plaatst Schwartz de grootste veranderingen in Engeland vóór 1840 of zelfs vóór 1800, zie L.D. Schwarz, 'Customs, wages, and workload in England during industrialisation', *Past and present* 197 (2007) 173-175.

35. Arthur Wolf en Theo Engelen, 'Fertility and fertility control in pre-revolutionary China', *Journal of Interdisciplinary History* 38: 3 (2008) 345-375.

36. James Z. Lee en Wang Feng, *One quarter of humanity: Malthusian mythology and Chinese realities, 1700-2000* (Cambridge Mass 1999).

beperking in China in de vroege twintigste eeuw en China was, anders dan Engeland, in feite toch een 'representative of the great majority of old states with organic economies'.³⁷ Hoewel Malthus zelf over China schreef, was hij onzeker over de waarde van zijn model. Dit onderzoek toont aan dat het vertrouwde beeld overeind blijft.

In *Human Nature* verscheen een artikel van Frans van Poppel, Christiaan Monden en Kees Mandemakers dat trouwgedrag op een andere manier benadert: met gebruikmaking van historische bevolkinggegevens uit de periode 1812-1922 bekijken zij in hoeverre de trouwleeftijd van ouders die van de kinderen beïnvloedt. Deze invloed is gedeeltelijk toe te schrijven aan sociale klasse.³⁸ In *Annales de Démographie Historiques* verscheen een artikel van Jan Kok over het project 'Levenslopen in Context', waarin hij uitlegt dat dit concept hoewel moeilijk toegankelijk toch goed toepasbaar is.³⁹ Ten slotte komen Brown en Guinane met een methodologische kritiek op het beroemde *Princeton Project on the Decline of Fertility in Europe* uit de jaren zestig en zeventig. Dit project deed op basis van geaggregeerd statistisch materiaal uitspraken over de effecten van sociale en economische omstandigheden op de vruchtbaarheid van de bevolking in de negentiende eeuw. Op methodologische gronden wordt nu kritiek geleverd op de aanpak van dit project.⁴⁰

De stad als aandachtspunt

Na twintig jaar stopte Richard Rodger met de redactie van *Urban History* (vele jaren op zijn eentje), hetgeen aanleiding was voor een editorial van Simon Gunn en Roey Sweet.⁴¹ In *Urban History* staat ook een artikel over de Vlaamse steden in de veertiende eeuw van Jan Dumolyn. In een vroege vorm van corporatisme onderhandelden de steden met de Bourgondische hertogen over privileges en bescherming in ruil voor belastingen, de eendracht in de stad

37. Wolf en Engelen, 'Fertility and fertility control', 369

38. Frans van Poppel, Christiaan Monden en Kees Mandemakers, 'Marriage timing over the generations', *Human Nature* 19 (2008) 7-22.

39. Jan Kok, 'Principles and prospects of the Life Course Paradigm', *Annales de Démographie Historiques* 1 (2007) 203-230.

40. John C. Brown en Timothy W. Guinane, 'Regions and time in the European fertility transition: problems in the Princeton Project' statistical methodology', *Economic History Review* 60: 3 (2007) 574-595.

41. *Urban History* 35: 1 (2008). Iets minder interessant zijn, in *Comparative Studies in Society and History*, de nogal wijldopige reflecties op hun redacteurschap van Raymond Grew en Thomas Trautman: Raymond Grew, 'On the society and history of cssh' en Thomas R. Trautmann, 'Being editor', *Comparative Studies in Society and History* 50: 1 (2008) 9-20 en 21-25.

stond hierbij centraal.⁴² De sociale mobiliteit van twee hoge burgerlijke Bourgondiërs uit de vijftiende eeuw wordt geanalyseerd door Wim de Clercq, Jan Dumolyn en Jelle Haemers in het *Journal of Interdisciplinary History*.⁴³ Een grondig overzicht van verschenen tijdschriftartikelen op het gebied van de sociale geschiedenis van de stad behandelt onder meer deze thema's.⁴⁴

Het *Journal of Urban History* heeft doorgaans nogal Amerikaans getinte artikelen maar blinkt uit in handige reviewartikelen, met als onderwerp bijvoorbeeld 'Zullen er altijd armen blijven?',⁴⁵ de middeleeuwse economie van Brugge en Montpellier,⁴⁶ en het fascinerende onderwerp 'airport history'.⁴⁷ Aandacht voor de neergang van Brugge en de opkomst van Antwerpen is er in een artikel van Bolton en Bruscoli.⁴⁸ In september 2007 had het *Journal of Urban History* onder meer een reviewartikel van boeken over de effecten van *civil society* op stedelijk bestuur, waarbij ook publieke voorzieningen zoals de brandweer aan de orde komen.⁴⁹ Het samenwerken van verschillende groepen in het zoeken naar oplossingen voor conflicten en problemen is een belangrijk onderdeel van de *civil society*, maar vanuit een ander gezichtspunt is het ook belangrijk voor een democratie als groepen een publieke opinie ontwikkelen. Sophia Rosenfelt bestudeerde hiertoe in het *Journal of Modern History* het ontstaan en het nut van *common sense* in de achttiende eeuw.⁵⁰

42. Jan Dumolyn, 'Privileges and novelties: the political discourse of the Flemish cities and rural districts in their negotiations with the dukes of Burgundy, 1384-1506', *Urban History* 35: 1 (2008) 5-23. Zie ook Jan Dumolyn, 'The "terrible Wednesday" of Pentecost: confronting urban and princely discourses in the Bruges rebellion of 1436-1438', *History* 92 (2007) 3-20. En zie ook: Bert De Munck, 'Skills, trust and changing consumer preferences. The decline of Antwerp's craft guilds from the perspective of the product market, ca. 1500 – ca. 1800', *International Review of Social History* 53: 2 (2008) 197-233.

43. Wim de Clercq, Jan Dumolyn en Jelle Haemers, "'Vivre Noblement": Material culture and elite identity in late Medieval Flanders', *Journal of Interdisciplinary History* 38: 1 (2007) 1-31.

44. Christian Liddy, Paul Elliott en Louise Miskell, 'Review of periodical articles', *Urban History* 35: 1 (2008) 134-159.

45. Terry D. Goddard, 'Review Essay: will the poor be with us always?', *Journal of Urban History* 34: 4 (2008) 704-711. Bespreekt boeken van Rank, Sachs, Shipler en Smith.

46. Marci Sortor, 'Review Essay: The business of business in the Middle Ages: Bruges and Montpellier', *Journal of Urban History* 34: 4 (2008) 7124-717. Bespreekt boeken van Murray en Reyerson.

47. John R. Breihan, 'Review Essay: Airport History', *Journal of Urban History* 34: 5 (2008) 850-854. Bespreekt boeken van Daly Bednarek en Courtwright.

48. J.L. Bolton en Francesco Guidi Bruscoli, 'When did Antwerp replace Bruges as the commercial and financial centre of North-Western Europe? The evidence of the Borromei ledger for 1438', *Economic History Review* 61: 2 (2008) 360-379.

49. Simon Gunn, 'Review essay: governance, citizenship, and municipal provision in the modern city', *Journal of Urban History* 33: 6 (2007) 1006-1014.

50. Sophia Rosenfelt, 'Before democracy: the production and uses of common sense', *Journal of Modern History* 80: 1 (2008) 1-54.

Withington vindt op lokaal niveau al Habermas-achtige opinievorming in het vroegmoderne Engeland.⁵¹ Ook het veel bestudeerde fenomeen van het uitwisselen van giften heeft onder alle lagen van de bevolking een relatiebestendigend effect, waarbij het wederzijdse begunstigen belangrijker is dan charitatief eenrichtingsverkeer van bovenaf, zo stelt Pielhoff aan de orde in *Geschichte und Gesellschaft* in een artikel over het Duitse keizerrijk.⁵²

Een viertal Groningse economen stortte zich op Italië: Bosker, Brakman, Garretsen en De Jong beschrijven de stedelijke ontwikkeling in Italië vanuit een langer tijdsperspectief dan doorgaans gebruikelijk is, namelijk meer dan vijf eeuwen. Het succes van de steden werd grotendeels bepaald door hun geografische ligging en het feit dat ze een hoofdstad waren en deze laatste factor bleek sterker in de eeuwen dat Italië meer gecentraliseerd was.⁵³

Hoewel bij menigeen misschien een ander beeld bestaat, waren er in Amerikaanse steden vanaf de jaren 1970 relatief weinig onlusten. Wel naar binnen gericht geweld (tussen bendes) maar niet gericht op overheid of politie. Michael Katz legt uit hoe dit werkt met behulp van de definities van Charles Tilly (*collective action, boundary change*). Voor ons is interessant dat er in de Verenigde Staten meer vertrouwen én meer werk is; in Europa hebben immigranten relatief weinig vertrouwen in de staat en er is geen plaats voor hen op de arbeidsmarkt.⁵⁴

Energie en de Industriële Revolutie

Zoals niet vreemd is in een jaar waarin Al Gore de Vredesnobelprijs won voor zijn documentaire over het broeikaseffect, staat energie in 2007 volop in de belangstelling. In een themanummer van *Enterprise & Society* over ondernemen en het milieu, staat een handzame inleiding van gastredacteur Christine Meisner Rosen.⁵⁵ Zij stelt dat ook de bedrijfsgeschiedenis een bijdrage levert aan het in kaart brengen van de invloed van bedrijfsactiviteiten op de natuur. De relatie tussen bedrijf en omgeving is steeds vaker onderwerp van bedrijfshistorische studies. De artikelen in dit nummer gaan over off-shore oliewinning in de Golf van Mexico, gifschandalen in de Britse auto-industrie

51. Phil Withington, 'Public discourse, corporate citizenship, and state formation in early modern England', *American Historical Review* 112: 4 (2007) 1016-1069.

52. Stephen Pielhoff, 'Stifter und Anstifter', *Geschichte und Gesellschaft* 33: 1 (2007) 10-45.

53. Maarten Bosker, Steven Brakman, Harry Garretsen, Herrman de Jong en Marc Schramm, 'Ports, plagues and politics: explaining Italian city growth 1300-1861', *European Review of Economic History* 12 (2008) 97-131.

54. Michael B. Katz, 'Why don't American cities burn very often?', *Journal of Urban History* 34: 1 (2008) 185-208.

55. Christine Meisner Rosen, 'Doing Business History in the age of global climate change', *Enterprise & Society* 8 (2007) 221-226.

en hygiëne-inspecties in de negentiende-eeuwse Amerikaanse vleesverpakingsindustrie.

In een artikel met een opvallend goed uitgewerkte internationale aanpak wordt het energiegebruik van Zweden, Nederland, Italië en Spanje over een periode van 200 jaar onder de loep genomen, waarbij Ben Gales de Nederlandse inbreng voor zijn rekening neemt.⁵⁶ Dikwijls wordt gesteld dat het energieverbruik per capita een omgekeerde U-curve vormt: eerst weinig, toen (door economische groei) veel, en daarna (door toenemende efficiëntie) weer minder. Maar als je de traditionele energievormen meeneemt, is daar helemaal geen sprake van: dan is het energieverbruik per hoofd in het begin al hoog.

Heeft een olieboycot zin als je een land ergens toe wilt bewegen? Caruana en Rockoff analyseren de pogingen om Spanje's olieaanvoer te blokkeren tijdens de Tweede Wereldoorlog, om het land hiermee over te halen de As niet meer te steunen. Zij beschouwen de verschillende manieren waarop dit gebeurde en concluderen dat een embargo op olie-uitvoer naar Spanje verrassend succesvol was in 1940, maar tot ergernis van de Geallieerden in veel mindere mate in 1944.⁵⁷

Toen de gradualisten het debat nog niet domineerden, gaf E.A. Wrigley de ontdekking van fossiele brandstoffen een centrale plek in de analyse van de industriële revolutie. Maar hoe belangrijk was steenkool nu eigenlijk? Hoewel de productie van steenkool een grote omvang aannam, wijst een econometrische analyse van de kosten van steenkool en de prijs van brandhout uit dat de doorbraak van steenkolen in feite weinig bijdroeg aan de industriële revolutie: dat wil zeggen, de kolenproductie steeg als gevolg van de vraag en niet dankzij technologische innovaties in de mijnbouw en die vraag had ook vóór 1760 al kunnen toenemen. Wellicht faciliteerde steenkolengebruik de groei, de steenkolenwinning was geen sleuteloorzaak die de hele zaak op gang bracht.⁵⁸

Niet alleen steenkolengebruik, ook stoommachines zijn weer terug van weggeweest. Waren de grote ondernemingen in het voordeel bij het toepassen van stoomkracht en deed dat in de negentiende eeuw hun arbeidsproductiviteit harder stijgen? In de Verenigde Staten was dat zeker zo, zo valt af te leiden uit Amerikaanse gegevens op ondernemingsniveau tussen 1850 en 1980.⁵⁹

56. Ben Gales, Astrid Kander, Paolo Malanima en Mar Rubio, 'North versus South: Energy transition and energy intensity in Europe over 200 years', *European Review of Economic History* 11 (2007) 219-253.

57. Leonard Caruana en Hugh Rockoff, 'An elephant in the garden: The Allies, Spain, and oil in World War II', *European Review of Economic History* 11: 2 (2007) 159-187.

58. Gregory Clark en David Jacks, 'Coal and the Industrial Revolution, 1700-1869', *European Review of Economic History* 11: 1 (2007) 39-72.

59. Jeremy Atack, Fred Bateman en Robert A. Margo, 'Steam power, establishment size, and labor productivity growth in nineteenth century American manufacturing', *Explorations in Economic History* 14: 2 (2008) 185-198.

Productiviteit

Aangezien iedereen het er inmiddels wel over eens is dat lange termijn economische groei beter kan worden geanalyseerd aan de hand van productiviteit dan van output per capita, verschijnen er nieuwe reconstructies van productiviteitsontwikkeling. De arbeidsproductiviteit in de industrie in Engeland en Duitsland wordt voor 1871-1938 gereconstrueerd door Stephen Broadberry en Carsten Burhop op basis van een *benchmark* in 1907. Hiermee wordt bevestigd dat de Duitse zware industrie productiever was dan de Engelse, maar dat Engeland een substantiële voorsprong had in de lichte industrie.⁶⁰ Volgens een andere methode benaderen Rainer Fremdling, Herman de Jong en Marcel Timmer dit probleem, hetgeen leidt tot een overeenkomstig algemeen beeld maar opmerkelijke verschillen op sectorniveau.⁶¹ Een bijdrage van Albert Ritschl aan dit thema stelt dat met een gecorrigeerde aanpak de productiviteit van de Duitse industrie voor de Eerste Wereldoorlog toch flink hoger blijkt dan de Engelse. Na 1914 werd deze echter een stuk lager.⁶² In september 2008 kwam er een antwoord van Broadberry en Burhop.⁶³ Ook in de *European Review of Economic History* wordt het debat door Burhop voortgezet.⁶⁴ Aandacht voor de wijze waarop investeringen in nieuwe technologie doorwerken is er in een artikel over de Duitse textielindustrie en over het effect van slecht management op productiviteit van de Engelse spoorwegen.⁶⁵

60. Stephen Broadberry en Carsten Burhop, 'Comparative productivity in British and German manufacturing before World War 11: reconciling direct benchmark estimates and time series projections', *The Journal of Economic History* 67: 2 (2007) 315-349.

61. Rainer Fremdling, Herman de Jong en Marcel P. Timmer, 'British and German manufacturing productivity compared: A new benchmark for 1935/36, based on double deflated value added', *The Journal of Economic History* 67: 2 (2007) 350-378.

62. Albert Ritschl, 'The Anglo-German industrial productivity puzzle, 1895-1935: A restatement and a possible resolution', *Journal of Economic History* 68: 2 (2008) 535-565.

63. Stephen Broadberry en Carsten Burhop, 'Resolving the Anglo-German Industrial Productivity Puzzle, 1895-1935: A Response to Professor Ritschl', *Journal of Economic History* 68: 3 (2008) 930-934.

64. Carsten Burhop, 'The level of labour productivity in German mining, crafts and industry in 1913: evidence from output data', *European Review of Economic History* 12: 2 (2008) 201-219. Zie over de Duitse buitenlandse handel het artikel van B. Dedinger, 'Trade history and geography: the geographical structure of trade in Germany since the late 19th Century', *Journal of European Economic History* 35: 3 (2006) 551-584.

65. Jochen Streb, Jacek Wallusch en Shuxi Yin, 'Knowledge spill-over from new to old industries: The case of German synthetic dyes and textiles (1878-1913)', *Explorations in Economic History* 44: 2 (2007) 203-224; Nicholas Crafts, Terence C. Mills en Abay Mulatu, 'Total factor productivity growth on Britain's railways, 1852-1912: A reappraisal of the evidence', *Explorations in Economic History* 44: 4 (2007) 609-634.

Het is van belang om in kaart te brengen hoe in de loop der eeuwen de productiviteit in de landbouw geleidelijk toenam, hetgeen de ‘agrarische revolutie’ verklaart, die gelijktijdig of voorafgaand aan de industriële plaatsvond. Een nieuwe manier om dat te doen is het meten van de hoeveelheid stikstof die door bemesting of wisselbebouwing in de grond werd gebracht – dit kun je dan afzetten tegen het gebruik van kunstmest in de industriële tijd. Deze zogenaamde ‘nitrogen hypothesis’ wordt diepgravend uitgewerkt door Allen.⁶⁶

Een andere invalshoek om economische groei tijdens het Malthusiaanse tijdperk te analyseren is door te kijken naar de voedselinname van de bevolking, met name aan de hand van melk. Aangezien je melk niet goed kan vervoeren, bepaalt de aanwezigheid van melkvee een flink deel van de eiwitinname van de lokale bevolking; alsmede een tamelijk genivelleerd dieet van de lokale bevolking, terwijl bijvoorbeeld varkensvlees, dat je goed kan verhandelen, veel grotere ongelijkheid teweegbracht. Door meer dan twee miljoen dierenbeenderen te analyseren, brengen Koepke en Baten de veeteeltspecialisatie in het antieke en middeleeuwse Europa in kaart.⁶⁷ Naast de hoeveelheid land per capita was ook de hoeveelheid *melkvee* per capita van belang voor de lengte (lees: de welvaart) van de ingezetenen.

Omdat *human capital* een belangrijke groeifactor is bestudeerden Van Leeuwen en Foldvari het menselijk kapitaal in Oost-Europa, waarbij zij een zinvol onderscheid aanbrengen tussen opleidingsniveaus en de marktwaarde van *human capital*: qua opleidingsniveau kwamen de Oost-Europese landen in de twintigste eeuw in de buurt van 80 procent van het niveau van de Verenigde Staten, maar omdat er weinig banen voor deze hogeropgeleiden waren, was het markteffect van dit *human capital* slechts 10-20 procent.⁶⁸

Waarom, ten slotte, was Australië in de periode 1870-1890 wel 40 procent rijker dan de Verenigde Staten in inkomen per capita? Dat kwam gedeeltelijk doordat Australiërs meer uren werkten, toont McLean aan (een voorafspiegeling van het latere Japanse ‘perspiration, not inspiration’), maar ook omdat ze, dankzij natuurlijke hulpbronnen, een hogere arbeidsproductiviteit hadden.⁶⁹ Na 1914 was het afgelopen met deze voorsprong.

66. Robert C. Allen, ‘The nitrogen hypothesis and the English agricultural revolution: a biological analysis’, *The Journal of Economic History* 68: 1 (2008) 182-210.

67. Nikola Koepke en Joerg Baten, ‘Agricultural specialization and height in ancient and medieval Europe’, *Explorations in Economic History* 45: 2 (2008) 127-146.

68. Bas van Leeuwen en Peter Foldvari, ‘How much human capital does Eastern Europe have? Measurement methods and results’, *Post-Communist Economies* 20: 2 (2008) 189-201.

69. Ian W. McLean, ‘Why was Australia so rich?’, *Explorations in Economic History* 44: 4 (2007) 635-656.

Terug van de *cultural turn* en aandacht voor zintuiglijke waarneming

In de *American Historical Review* staat een discussieforum rond het boek *A crooked line* van Geoff Eley die beschrijft waarom hij zich in de jaren tachtig bekeerde tot de 'cultural history' maar nu de sociale geschiedenis weer heeft omarmd. Hij komt met nieuwe argumenten om de grotere vragen die de sociale geschiedenis stelt weer centraal te stellen en daarmee terug te keren tot een discipline die, in de ogen van sommigen, een aantal jaren in de schaduw heeft gestaan van de culturele geschiedenis. Er is onder meer een bijdrage van William Sewell, die waarschuwt voor 'totaliserende' ambities. In zijn antwoord roept Eley op om nieuw hybride vormen uit te testen en uit te gaan van een fundamenteel pluralisme in de geschiedschrijving. Volgens hem betekent dit niet dat specifieke theorieën worden afgeschaft of slechts een oppervlakkig eclecticisme wordt omarmd, maar dat de mogelijkheid ontstaat voor 'fruitful conversation across sometimes irreducible yet mutually respectful differences'.⁷⁰

Lucien Febvre liet al zien hoe de hiërarchie van de zintuigen veranderde: in de tijd van Rabelais stond 'zien' op de derde plaats, na 'horen' en 'aanraken', gevolgd door 'ruiken' en 'proeven'. Maar met de ontwikkeling van het belang van het geschreven woord en de wetenschap werd aan het 'zien' een belangrijker plaats toegekend.⁷¹

De geschiedenis van de rol en gewicht van zintuiglijke waarneming staat nu weer sterk in de belangstelling. Zo bevat het *American Historical Review* een artikel van Daniel Wickberg, 'What is the history of sensibilities?', met in de conclusie onder meer dat 'the tough-minded and the tender-minded will see and feel objects through different lenses; the detached scientist encounters a different world from that of the humanitarian sentimentalist'.⁷² De auteur heeft een punt als hij stelt dat dit in de geschiedschrijving over bijvoorbeeld de slavernij een grote rol speelt. In aansluiting hierop kan een themanummer genoemd worden van de *European Review of History*, dat gaat over de geschiedenis van lichamelijke handicaps.⁷³ Ook kunnen hier twee artikelen genoemd worden in het *Journal of Social History*, van Mark Smith over zintuigen en

70. *AHR Forum* on Geoff Eley's *A crooked line*, *American Historical Review* 113: 2 (2008) 319-437.

71. M. Aymard, 'The Annales and French Historiography', *Journal of European Economic History* 1 (1972) 491-511, aldaar 499.

72. Daniel Wickberg, 'What is the history of sensibilities? On cultural histories, old and new', *American Historical Review* 112: 3 (2007) 661-684.

73. Julie Anderson en Ana Carden-Coyne, 'Enabling the past: new perspectives in the history of disability', *European Review of History: Revue Européenne d'Histoire* 14: 4 (2007) 447-457; Iain Hutchison, 'Oralism: a sign of the times? The contest for deaf communication in education provision in Late Nineteenth-century Scotland', *European Review of History: Revue Européenne d'Histoire* 14: 4 (2007) 481-501.

Clare Corbould over lawaai op straat in het interbellum in het Amerikaanse Harlem: 'What white visitors found "noisy" marked out the territory' en 'the multiplicity of voices was ultimately the defining characteristic of the black public sphere, and of black modernity itself'.⁷⁴

In een themanummer over huishoudens in laatmiddeleeuwen en vroeg-modern Europa plaats het Australische tijdschrift *Parergon* ('the Southern Hemisphere's leading journal for early European research') een artikel over poppenhuizen in de Republiek. Susan Broomhall laat zien dat poppenhuizen (die ook door volwassen vrouwen werden verzameld) niet moeten worden gezien als een reflectie van de luxe woninginrichting van welvarende burgers 'binnen de grachtengordel', maar eerder iets zeggen over de wijze waarop met name vrouwen hun materiële leven zouden *willen* inrichten en als een soort egodocument hun voorkeuren en wensen weergeven.⁷⁵

Bedrijfsgeschiedenis: internationalisering, innovatie en corporate governance

In *Business History* verscheen een artikel van Hugo van Driel, Ferry de Goey en Jacques van Gerwen, 'Testing the Chandler thesis: Comparing middle management and administrative intensity in Dutch and US industries, 1900-1950', dat gebaseerd lijkt op hun eerdere Nederlandstalige artikel in *TSEG*.⁷⁶ Dick van Lente en Ferry de Goey beschrijven de geschiedenis van Kluwer en Elsevier als twee voorbeelden van internationalisering, waarbij Kluwer past in het beeld van de uitgeverijwereld en ook typisch Nederlandse kenmerken heeft, maar Elsevier een afwijkend traject volgt.⁷⁷ In aansluiting kan hier gesignaleerd worden het artikel van Boersma en De Vries over de onderzoeksactiviteiten van Philips, toch van een van de meest opvallende multinationals uit ons land, in de context van het Nederlandse innovatiebeleid.⁷⁸ Innovatie

74. Mark. M. Smith, 'Producing sense, consuming sense, making sense. Perils and prospects for sensory history', *Journal of Social History* 40: 4 (2007) 841-858; Claire Corbould, 'Streets, sounds and identity in interwar Harlem', *Journal of Social History* 40: 4 (2007) 859-894.

75. Susan Broomhall, 'Imagined domesticities in early modern Dutch dollhouses', *Parergon* 24: 2 (2007) 47-67.

76. *Business History* 49: 4 (2007) 439-463. Het artikel in *TSEG*: Jacques van Gerwen, Ferry de Goey en Hugo van Driel, 'De managerial revolution in de vs en Nederland in de twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2: 1 (2005) 30-58

77. Dick van Lente en Ferry de Goey, 'Trajectories of internationalization: knowledge and national business styles in the making of two Dutch publishing multinationals, 1950-1990', *Enterprise & Society* 9: 1 (2008) 165-202.

78. Kees F. Boersma en Marc de Vries, 'Transitions in industrial research: the case of the Philips Natuurkundig Laboratorium (1914-1994)', *Business History* 50: 4 (2008) 509-529.

in de Belgische bedrijven Solvay en Gevaert komt aan de orde in een artikel van Bertrams.⁷⁹

Rollings en Kipping schreven een voor de naoorlogse geschiedenis interessant artikel in de *Economic History Review*, waarin zij de rol van de internationale werkgeversvereniging beschrijven in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog. De Council of European Industrial Federations (CEIF) is een privaatrechtelijke organisatie die een belangrijke rol speelde in het proces van de Europese integratie, omdat ondernemers regeringen aanmoedigden om samenwerking na te streven. De invloed van dit soort herenclubs wordt in de geschiedschrijving vaak geassocieerd met kartelvorming en minder met het ontstaan van intergouvernementele instituties.⁸⁰

In een themanummer van *Enterprise & Society* over corporate governance stelt Gary Herrigel dat veel oudere literatuur sterk op de Chandler-thema's van eigendom en bestuur geconcentreerd waren, terwijl nu de aandacht sterker uitgaat naar de *evolutie* van verschillende vormen van bestuur. 'Did the existence of a legal alternative to the joint stock company, such as the private limited liability company (PLLC) affect the manner in which different countries embraced the joint stock corporation?'⁸¹ In de *Annales* wordt gepleit voor een rehabilitatie van de nv, die aandeelhoudersinvloed beperkte maar een succesvolle bedrijfsvorm was in de Verenigde Staten, Engeland, Frankrijk en Duitsland.⁸²

Leslie Hannah werpt een mondiale comparatieve blik op de economieën in Europa en Amerika in de twintigste eeuw. Is het niet zo, stelt ze, dat transportkosten in het dunbevolkte Amerika veel hoger waren dan in het goed-ontsloten en compacte Europa en waren de Europese landen aan het eind van de negentiende eeuw niet even toegankelijk voor onderlinge handel als de binnenlands handel in de Verenigde Staten, zodat ze in feite dus in het voordeel waren voor het ontwikkelen van schaaffecten? Hannah analyseert de opkomst van grote bedrijven en ziet in Europa inderdaad meer grote fabrieken ontstaan dan in de Verenigde Staten. In het midden van de twintigste eeuw had Amerika de achterstand echter ingelopen en inspireerde dit menig econoom tot het bejubelen van de schaalvoordelen die in Amerika te berei-

79. Kenneth Bertrams, 'Converting academic expertise into industrial innovation. University-based research at Solvay and Gevaert, 1900-1970', *Enterprise & Society* 8: 4 (2007) 807-841.

80. Neil Rollings en Matthias Kipping, 'Private transnational governance in the heyday of the nation-state: the Council of European Industrial Federations (CEIF)', *Economic History Review* 61: 2 (2008) 409-431.

81. Gary Herrigel, 'A new wave in the history of corporate governance', *Enterprise & Society* 8 (2007) 475-488.

82. Timothy W. Guinane, Ron Harris, Naomi R. Lamoureaux en Jean-Laurent Rosenthal, 'Pouvoir et propriété dans l'entreprise. Pour une histoire internationale des sociétés à responsabilité limitée', *Annales. Histoire, Sciences sociales* 63: 1 (2008) 73-112.

ken waren. Het opvallende is dus dat het liberale Europa van vóór 1914 die schaalvoordelen ook bezat en zelfs beter geïntegreerd was.⁸³ De integratie van de Europese economie in de loop van de twintigste eeuw ging, voor wat betreft de infrastructuur (wegen, spoorwegen, elektriciteitsnetten) niet vanzelf. In een artikel dat het resultaat is van een internationaal opgezet project (met deelname van de techniekhistorici uit Eindhoven), wordt gekeken hoe projecten van Europese samenwerking niet altijd daadwerkelijk leidden tot transnationale infrastructuur.⁸⁴

Oorlogseconomie en de revolutie van '68

Een drietal onderzoekers bracht nauwkeurig de kapitaalstromen in kaart die tijdens de bezetting uit Frankrijk naar Duitsland stroomden en de nadelige gevolgen die dit had voor de binnenlandse consumptie.⁸⁵ De daling van het reële loon en de arbeidsdienst in Duitsland kwamen daar nog bij. Het artikel is qua opzet en vraagstelling overtuigender dan het artikel van twee financieel-historici in *Explorations in Economic History*, die door trendbreuken in de obligatiemarkt te analyseren proberen te bewijzen dat de Noord-Europese landen het gevaar van de Tweede Wereldoorlog zagen aankomen (iets wat de historische literatuur ontkent).⁸⁶ Deze prikkelende toepassing van de cliometrie zou Paul Hohenberg aanspreken, die in zijn presidentiële toespraak voor de Economic History Association een lans breekt voor een brede toepassing van de economische geschiedenis.⁸⁷ Verder publiceerde Hein Klemann een compact Engelstalig overzicht van de effecten van de Duitse bezetting op de Nederlandse industrie, waarover hij eerder al publiceerde.⁸⁸

In de *Annales* en *Mouvement Social* is er, zoals te verwachten, aandacht voor de opstand van 1968, bijvoorbeeld: Boris Gobille's 'L'événement Mai

83. Leslie Hannah, 'Logistics, market size and giant plants in the early twentieth century: a global view', *Journal of Economic History* 68: 1 (2008) 46-74.

84. Erik van der Vleuten, Irene Anastasiadou, Vincent Lagendijk en Frank Schipper, 'Europe's system builders: The contested shaping of transnational road, electricity and rail networks', *Contemporary European History* 16: 3 (2007) 321-347.

85. Filippo Ochino, Kim Oosterlinck en Eugene N. White, 'How much can a victor force the vanquished to pay? France under the Nazi boot', *The Journal of Economic History* 68: 1 (2008) 1-45.

86. Daniel Waldenström en Bruno S. Frey, 'Did Nordic countries recognize the gathering storm of World War II? Evidence from the bond markets', *Explorations in Economic History* 45: 2 (2008) 107-126.

87. Paul M. Hohenberg, 'Towards a more useful economic history', *The Journal of Economic History* 68: 2 (2008) 339-354.

88. Hein A. Klemann, 'Did the German occupation (1940-1945) ruin Dutch industry?', *Contemporary European History* 17: 4 (2008) 457-481.

1968. Pour une sociohistoire de temps court' in de eerstgenoemde.⁸⁹ Daarnaast heeft *Le Mouvement Social* een thema over het onderzoek naar oorlogen: 'Enquêter sur la guerre'.⁹⁰

Verzorgingsstaat en migratie

Hoe een Amerikaanse rubberplantage in Maleisië en Sumatra private sociale voorzieningen verschafte wordt beschreven door Shakila Yacob.⁹¹ Dat deed de plantage niet om vakbondsorganisatie de wind uit de zeilen te nemen (in de koloniën ook niet zo waarschijnlijk) maar om een stabiele arbeidsvoorziening te creëren. Anne Booth beschouwt het overheidsbeleid in laat-koloniaal Zuidoost-Azië en komt tot een gematigd positief oordeel: meer dan in een pure 'night watchman state' probeerden de koloniale besturen (en de overheid van het koninkrijk Siam) aan ontwikkelingsbeleid te doen. Maar eigenlijk hadden ze, gezien de koloniale rijkdommen, wel meer kunnen bereiken.⁹² In de traditionele Nederlandse Indologie was er juist teveel overheid aanwezig: de Nederlandse koloniale antropologie heeft in het verleden te lang de interdisciplinaire aanpak gemist, stellen Buskens en Kommers, wat gedeeltelijk komt omdat de aandacht sterk werd gestuurd door de observaties van de koloniale ambtenaar en de overheid die kennis monopoliseerde in de Indologenopleiding.⁹³

Sociale wetgeving dempte de emigratie uit Duitsland, door de pushfactor van de armoede te verminderen, zo laat David Khoudour-Castéras zien.⁹⁴ Migratie leidt ook tot een 'spatial turn' in de geschiedschrijving van de natiestaat. Nationalisme werd in de negentiende eeuw sterk beïnvloed door mobiliteit: in grensstreken leidde dit tot 'diasporic nationalism' en er zijn effecten op bijvoorbeeld rassenbewustzijn en ideologische hegemonie, zoals wordt uiteengezet door Sebastian Conrad voor het Duitse keizerrijk.⁹⁵

89. *Annales. Histoire, Sciences sociales* 63: 2 (2008) 321-352; *Le Mouvement Social* 223 (april-juni 2008) 3-183.

90. *Le Mouvement Social* 222 (januari-maart 2008) 3-183.

91. Shakila Yacob, 'Model of welfare capitalism? The United States Rubber Company in Southeast Asia, 1910-1942', *Enterprise & Society* 8: 1 (2007) 136-174.

92. Anne Booth, 'Night watchman, extractive, or developmental states? Some evidence from late colonial south-east Asia', *Economic History Review* 60: 2 (2007) 241-266.

93. Léon Buskens en Jean Kommers, 'Dutch Colonial anthropology in Indonesia', *Asian Journal of Social Science* 35: 3 (2007) 352-369.

94. David Khoudour-Castéras, 'Welfare state and labor mobility: The impact of Bismarck's social legislation on German emigration before World War I', *The Journal of Economic History* 68: 1 (2008) 211-243.

95. Sebastian Conrad, 'Globalisation effects: mobility and nation in Imperial Germany, 1880-1914', *Journal of Global History* 3: 1 (2008) 43-66.

De grote migratiestromen in Azië, door Adam McKeown recent onder de aandacht gebracht, leidden tot een artikel van Huff en Caggiano, waarin zij de immigratie in Burma, Thailand en Maleisië tussen 1880 en 1939 systematisch analyseren.⁹⁶ Dankzij de immigratie was er een elastisch aanbod van arbeid en ontstond een goed geïntegreerde Aziatische arbeidsmarkt, zo luidt hun conclusie. Om die reden spreken zij zelfs over ‘de Aziatische globalisering van voor de Tweede Wereldoorlog’.⁹⁷ En zo zien we, dat ook hier de internationale verbondenheid van landen economische ontwikkeling mogelijk maakte en stimuleerde. Regionale verbondenheid op verschillende schalen is van alle tijden, een conclusie die ‘big history’, waar dit artikel mee begon, des te belangrijker maakt, omdat met die verbondenheid ook de telkens verspringende of verschuivende hegemonie van centra gemeoid is.

In *Annales de Démographie Historiques* verscheen een zestal artikelen over de bevolking en de migratiestromen in de koloniën, sterk vergelijkend van aard maar met nadruk op de Franse koloniën in Afrika en Azië.⁹⁸ Uiteraard verschenen er ook artikelen van Nederlandse migratiehistorici in buitenlandse tijdschriften, zoals van Bosma, Schrover en Van Lottum.⁹⁹

In de *liberal era* zou je verwachten dat België zou profiteren van de vrijhandel, maar de *Parti Ouvrier Belge* (Belgische Werklieden Partij) had een wat aarzelende of ambivalente houding tegenover de vrije handel. Is globalisering nu wel of niet gunstig voor de arbeider, stelt Huberman aan de orde en ondersteunden de arbeiderspartijen de vrijhandel, of waren ze er het slachtoffer van zoals in de jaren 1970 vaak beweerd werd? Huberman toont aan dat het eerste het geval was: arbeid ondersteunde openheid.¹⁰⁰ Aandacht voor economisch nationalisme in Vlaanderen in het Interbellum is er in een artikel van Boehme in *Nations and Nationalism*.¹⁰¹ Sociaal protest, overigens, is in sommige gevallen door de rol van *humor* versterkt: ‘Often, humour furthered the development of a collective identity of a social movement, whereas in

96. Zie het discussedossier over McKeown in *International Review of Social History* 52 (2007) 89-142.

97. Gregg Huff en Giovanni Caggiano, ‘Globalization, immigration, and Lewisian elastic labor in pre-World War II Southeast Asia’, *The Journal of Economic History* 67: 1 (2007) 33-68.

98. Thema ‘Population coloniales’, *Annales de Démographie Historiques* 2007: 1, 5-176

99. Ulbe Bosma, ‘The Cultivation System (1830-1870) and its private entrepreneurs on colonial Java’, *Journal of Southeast Asian Studies* 38: 2 (2007) 275-291; Marlou Schrover en Jelle van Lottum, ‘Spatial concentrations and communities of immigrants in the Netherlands 1800-1900’, *Continuity and Change* 22: 02 (2007) 215-252.

100. Michael Huberman, ‘Ticket to trade: Belgian labour and globalization before 1914’, *Economic History Review* 61: 2 (2008) 326-359.

101. Olivier Boehme, ‘Economic nationalism in Flanders before the Second World War’, *Nations and Nationalism* 14: 3 (2008) 542-561; Maarten Van Ginderachter, ‘Social democracy and national identity: The ethnic rift in the Belgian Workers’ Party (1885-1914)’, *International Review of Social History* 52: 2 (2007) 215-240.

several cases humour acted as a powerful communication tool, serving as a true “weapon of the weak”.¹⁰²

Het boek *Growing public* van Peter Lindert is onderwerp van een discussiedossier in de *Annales*, met bijdragen van Postel-Vinay, Bin Wing en Lindert zelf.¹⁰³ Zoals bekend onderbouwt Lindert zijn betoog met een grote hoeveelheid statistisch materiaal over sociale uitgaven in de West-Europa en de Verenigde Staten. Bin Wong vraagt zich af of we de gesignaleerde samenhangen ook terugvinden in ander types samenlevingen, en Postel-Vinay onderzoekt of ze over een nog langere periode ook opgaan. Het discussiedossier biedt aanzetten tot deze uitbreidingen.

Octrooien, cosmetica, sport en scharreleieren

Relevant voor de groene toekomst is de opkomst van genetisch gemodificeerde gewassen. Eda Kranakis analyseert in *Technology and Culture* de ontwikkeling van de Europese octrooisystemen vanaf 1883 en levert daarmee een empirische bijdrage aan het globaliseringsdebat. In een uitgewerkte casus laat ze zien dat Monsanto gebruikmaakte van het Europese octrooisysteem om Argentinië te dwingen het patent op ‘Roundup Ready’ te respecteren. Zo geeft patentwetgeving aan multinationals een dwangmiddel tegen lastige nationale overheden. Aan het eind van het artikel stelt Kranakis de vraag aan de orde in welke mate landen en sociale groepen hierdoor buiten spel worden gezet.¹⁰⁴

In de *Economic History Review* lezen we een artikel over globalisering in de *beauty industry* na 1945, een bedrijfsgeschiedenis met globalisering als kapstok en onder meer de voor de hand liggende conclusie dat de hoeveelheid gebruikte shampoo per hoofd van de bevolking toeneemt als de welvaart groeit.¹⁰⁵ Vamplew bestudeert professionele golfspelers in Engeland omstreeks 1900 en laat zien dat golfprofessionals *working class* waren, die hun geld verdienden met golflessen, maar door steun van de meest getalenteerde spelers met aanzien een vakbond konden oprichten om hun belangen te verbeteren. Hierdoor kregen ze een betere maatschappelijke positie dan

102. Marjolein 't Hart en Dennis Bos (eds.), *Humor and social protest. International Review of Social History* 52 supplement S15 (2007); Marjolein 't Hart, ‘Humour and social protest: An introduction’, *Idem* 1-20.

103. ‘Dépenses sociales et démocratie’, *Annales. Histoire, Sciences sociales* 62: 6 (2007) 1389-1424.

104. Eda Kranakis, ‘Patents and power: European patent-system integration in the context of globalization’, *Technology and Culture* 48: 4 (2007) 689-728.

105. Geoffrey Jones, ‘Blonde and blue-eyed? Globalizing beauty, c.1945-c.1980’, *Economic History Review* 61: 1 (2008) 125-154.

andere sporters.¹⁰⁶ Ook op het gebied van sport laat Mike Higgins zien dat er in het interbellum veel geld werd vergokt in de Britse sportwereld.¹⁰⁷ In Florida ontwikkelde zich de sportkledingindustrie van een leverancier van eigenaardige vrijetijdskleding voor de vakantievierende elite tot een nationaal zichtbare bedrijfstak.¹⁰⁸ In een themanummer over de globaliserende effecten van internationale sportactiviteiten van *Global Networks* verscheen een artikel van Lechner dat onder andere aangeeft hoe de mythe van 'Nederland voetbal-land' te danken is aan het bestaan van de internationale competitie.¹⁰⁹

In *Past & Present*, goed voor wat je zou kunnen noemen 'leuke ouderwetse sociale geschiedenis', staat een artikel van Troy Bickham dat illustreert hoe levensmiddelen uit verre streken dankzij de koloniale expansie in de Engelse keuken terecht kwamen en op hun beurt ook weer het imperialisme beïnvloedden.¹¹⁰ En Susanne Freidberg toont in *Comparative Studies* aan de hand van de eierhandel hoe tussen 1850 en 1930 in de steden in de Westerse wereld door verbeterde technieken steeds meer vers voedsel (inclusief verse eieren) te verkrijgen was.¹¹¹

Het organiseren van een karavaan kamelen om mee door de Sahara te trekken vormde een complexere business dan je op het eerste gezicht zou denken. In de negentiende en twintigste eeuw was dit reeds in hoge mate een papieren economie met geschreven contracten, ook tussen handelaren met familiebanden en andere solidariteitsgronden.¹¹² Zo zoekt menig historicus een *niche* om een smakelijke analyse op los te laten of om als voorbeeld te dienen voor bredere ontwikkelingen. Waarmee wij hopen dat langzamerhand *the global village* in al zijn facetten bevredigend in kaart wordt gebracht, al zullen de grote vragen van de *big history* dan waarschijnlijk nog steeds niet opgelost zijn.

106. Wray Vamplew, 'Successful workers or exploited labour? Golf professionals and professional golfers in Britain 1888-1914', *Economic History Review* 61: 1 (2008) 54-79.

107. Mike Higgins, 'Betting, sport and the British, 1918-1939', *Journal of Social History* 41: 2 (2007) 283-306.

108. Deirdere Celemente, 'Made in Miami: the development of the sportswear industry in South Florida, 1900-1960', *Journal of Social History* 41: 1 (2007) 127-148.

109. Frank J. Lechner, 'Imagined communities in the global game: soccer and the development of Dutch national identity', *Global Networks: A Journal of Transnational Affairs* 7: 2 (2007) 215-229.

110. Troy Bickham, 'Eating the empire: intersections of food, cookery and imperialism in eighteenth-century Britain', *Past & Present* 198 (2008) 71-110.

111. Susanne E. Freidberg, 'The triumph of the egg', *Comparative Studies in Society and History* 50: 2 (2008) 400-423.

112. Ghislaine Lydon, 'Contracting caravans: partnership and profit in Nineteenth- and early Twentieth Century trans-Saharan trade', *Journal of Global History* 3: 1 (2008) 89-113.

Over de auteur

Jeroen Touwen is verbonden aan de Opleiding Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Hij doet onderzoek naar de recente economische geschiedenis van Nederland in comparatief opzicht, met name op het gebied van arbeidsverhoudingen en verzorgingsstaat (zie bijvoorbeeld: Jeroen Touwen, 'How does a coordinated market economy evolve? Effects of policy learning in the Netherlands in the 1980s', *Labor History* 49: 4 (2008) 439-464).

E-mail: l.j.touwen@hum.leidenuniv.nl